

Karády Viktor  
Egyetemi tanár  
Közép-európai Egyetem, Budapest

Opponensi vélemény

Ungváry Krisztián :

*A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon* (Pécs-Budapest, OSzK – Jelenkor kiadó, 2013) című könyvéről.

A jelölt könyvét, mely az MTA doktora cím elnyeréséért beadott doktori disszertációként kerül itt tárgyalásra, a legfontosabb összegzési kísérletek egyike gyanánt olvastam a Világháborúk közötti kor társadalom- és politikatörténetének tárgyában, melyek fókuszában a zsidóság magyarországi helyzete található. Lényeges előzményként legfőképp Randolph L. Braham nagymonográfiáját a magyarországi zsidó népirtásról (1981), Andrew C. János összegzését (*The Politics of Backwardness*, 1982), Gyurgyák János politikai eszmetörténeti szintézisét (2001), Götz Aly és Christian Gerlach alapművét az itteni Holokauszt társadalomtörténeti összefüggéseiről (2002) vagy Komoróczy Géza monumentális magyarországi zsidóságtörténetét (2012) említhetném. Ezeknek a külön-külön saját jogon több szempontból úttörő kutatásoknak sorában sajátos helyzetet foglal el Ungváry munkája, melynek témája szigorúan a zsidóellenes társadalompolitika alakváltozásai köré szerveződik 1919 és 1945 között, visszanyúlva a liberális monarchia évtizedeire. Minden bizonnyal igazat lehet adni a szerzőnek, aki bevezetőjében részletesen utal témája szempontjából majdnem minden fontos kortárs szerzőre (bár A. C. Janos-ra nem, míg Komoróczy műve már Ungváry könyvének lezárása után kerülhetett a könyvpiacra) hogy “A társadalompolitika és a faji alapú kirekesztés közötti összefüggéseket szinte egyetlen magyar szociálpolitikával foglalkozó szerző sem tárgyalta” (7. oldal). Csak Ferge Zsuzsa 1986-os könyvét említi kivételként. Márpedig ezek az összefüggések Ungváry számára elengedhetetlenek ahhoz, hogy a zsidó népirtás a Bibó-féle “rossz társadalmi összeszerveződésen” alapuló szociológiai elmélethez kapcsolódva (9. o.) integrálható lehessen az ország történelmébe másképp mint valami rendhagyó, értelmezhetetlen, irracionális beütés.

Ez az alapkoncepció – melyet a Holokauszt irodalomban a ‘funkcionalista’ nézettel lehet rokonítani -, azonban csak tematikus vezérfonalát nyújtja a könyvnek, anélkül, hogy a szerző az uralkodó elit politikai mezőjében a zsidósággal kapcsolatos álláspontokat, terveket, akciókat és lépéseket megpróbálná szigorúan valami leegyszerűsített sémára erőltetni. Ellenkezőleg, előadása finomra hangolt, pontos politikatörténeti helyzetképet nyújt a témába vágó s dokumentálható elképzelésekről és történésekről, a különböző hatalmi csoportok, rétegek és személyiségek magatartását és elképzeléseit árnyaltan igyekszik bemutatni, akkor is amikor ezek nem vagy nem teljesen felelnek meg annak az alap-tézisnek, hogy a korabeli hatalmi elit (az államhatalom birtokában vagy azon kívül, gyakran annak ellenzékeként) szociálpolitikai törekvéseiket rendre a zsidóság kárára s a zsidó vagyonokból tervezték megvalósítani.

Ehhez az összefogott, rövid de globálisan pozitív értelmezéshez azért máris több kritikus megjegyzés kínálkozik.

Egyrészt hiányolom azt, hogy Ungváry igen aprólékos politikatörténeti elemzéseiből majdnem teljesen hiányzik a zsidó népesség és értelmiség oldaláról származó válaszreakciók bemutatása. (Vázsonyi Vilmos például csak egyszer, Vázsonyi János egyszer sem szerepel a szövegben.) A korabeli zsidó értelmiségi és politológiai tárgyú folyóirat irodalomból alig idéz. Ilyen értelemben a bemutatott s állandóan változó politológiai helyzetkép egyoldalú marad.

Ennél sokkal fontosabb az, hogy a könyv címe kétszeresen is félrevezető. A korszak mérlegéről csak a zsidóellenes diszkrimináció szempontjából van itt szó – mint ilyen, ez a ‘mérleg’ legfeljebb alcímként jelenhetne meg a könyvön. Holott e mögül a kissé grandiózus főcím mögül majdnem teljesen hiányoznak az utalások a népességfejlődésre, az egészségpolitikára, a korszakban kiemelt állami befektetésekhez jutó iskoláztatásra, a városiasodásra, a sportra, a szekularizációra valamint az Európai nemzetállamok között továbbra is egyedülállóan sokfelekezetű (csak Lettországhoz hasonlítható) ország egyházpolitikai viszonyaira, stb. stb.

Még szerencsétlenebbnek tartom a mellékcímben a ‘szociálpolitika’ kiemelését. Bár egyes szélsőjobb korifeusok már a ‘keresztény kurzus’ elején terveztek szociálpolitikai (azaz a keresztény társadalmat, elsősorban a legszegényebb rétegeket előnyhöz juttató) törvényes lépéseket a vagyonos zsidóság rovására, ezeket a törekvéseket a Bethlen kormány, sőt a Gömbös kormányig bezárólag a később hatalomhoz jutó elitcsoportok is leszerelték vagy ignorálták – mint ahogy ezt a szerző részletesen be is mutatja. A zsidók etnicista jogfosztásához, diszkriminációjához köthető ‘szociálpolitikai’ törekvések tulajdonképpen nyíltan csak a zsidótörvények alatti években jelentek meg, hogy aztán (legalább a IV. zsidótörvénnyel kezdődően) társadalmi méretet öltsenek, majd a német megszállás alatt már a szervezett kisajátítás, kollektív fosztogatás és közhatalmi rablás formáját vegyék fel. Ha korábban is léteztek részben a zsidó vagyon kárára megvalósított ‘szociálpolitikai’ próbálkozások, pl. Ungváry által e tekintetben kiemelt (131-132 o.) Nagyatádi-féle (kb. 25 %-ban zsidó birtokokat érintő) 1920-as földreform, ezek sem kizárólag, de még döntően sem sorolhatók a korszak utolsó éveiben alkalmazott vagyon- és jogfosztó zsidóellenes szociálpolitikai célzatú aktusok sorába. Sokkal igazoltabb lett volna a könyv címében diszkriminációs – ha nem is mindig kirekesztő - ‘társadalompolitikát’ említeni. Ennek nem lényegtelen elemei ugyanis már a zsidóság emancipációja után (s még a zsidó felekezet tényleges kollektív státus-emelkedését biztosító 1895-ös ‘recepció’ ellenére is) eleve szervesen beépültek a honi zsidó népesség több szempontból messzemenően sikeres társadalmi integrációjának folyamatába. Közhivatalba vagy közipari állásba zsidó szakembereknek kezdettől fogva igen nehéz volt bekerülni, akárcsak zsidó érettségizetteknek az Eötvös Kollégiumba vagy Selmechányán a Bánya és Kohómérnöki főiskolára, ha ugyan gyakorlatilag nem kizárt, mint a Ludovika Akadémiára vagy a Selmechányai iskola erdőmérnöki szakára. A társadalmi érvényesülés ilyenfajta konszenzuális ‘zárt számai’ (esetenként *numerus nullus* formájában) Németországban és attól keletre mindenütt jellemezték a törvényes egyenjogúságot nyert zsidóság társadalmi integrációját a hosszú 19. században, szemben a liberális nyugati és dél-európai modellel. Mégis, a törvényesített zsidóellenes ‘társadalompolitika’, főképp a középosztályok belső erőviszonyainak, mobilitási és érvényesülési esélyeinek erőszakos állami átrendezése formájában nálunk csak 1919 után jut érvényre úgy, hogy aztán a ‘keresztény kurzus’ egész korszakát jellemezze. Kezdődött ez, közismerten, a brutális zsidóellenes erőszakkal járó fehérterrorral, az egyetemi

'zsidóverésekkel' (melynek jegyében például a budapesti orvosi karra zsidó érettségizőket 1919 őszén egyáltalán engedtek beiratkozni), majd az 1920-as *numerus clausus*-sal. Mindennek folyamányai a nyilas rezsimig bezárólag tartottak, bár változó felhangokkal és gyakorlati következményekkel, mint ahogy ezt a szerző is hangsúlyozza, többek között a 'bürokratikus antiszemitizmus' rendszerré válása révén (pl. 114. o. vagy 151 o. és folyt.). Így a címben is a 'társadalompolitika' felemlítése lett volna megfelelőbb, még akkor is, ha a könyv nagyobbik része (körülbelül a Gömbös érának szentel 5. fejezettől kezdve – 159. oldal) azt a – az olasz és egyéb dél-európai fasizmusokkal szemben igen méltánytalanul – 'fasizálódásnak' nevezett folyamatot tárgyalja, melyben Magyarországon a zsidóellenes politikának egyre nagyobb szociálpolitikai hozamot biztosított az állam. (A szerző egyébként gondosan elkerüli a náciizmussal szövetségre lépő Horthy-rendszer 'fasisztának' való minősítését, melyet a bolsevik kor történetírása honosított meg - igencsak dehonesztáló módon a Mussolini féle, az 1935-1938-as évekig semmifajta 'fajvédelemmel' – különösen zsidóellenességgel - nem vádolható rezsimmel szemben.)

A könyv felépítése jól áttekinthető s lényegileg időrendi. Témáját következetesen követi a honi liberalizmus századvégi értékvesztésétől (1. fejezet) a népirtás 1945-ös végéig bezárólag, egy kivétellel. Ezt a kivételt 2. fejezet első két, mintegy negyven oldalas része képviseli, amely a magyar zsidó lakosság helyzetét, nevezetesen sajátos társadalmi rétegezettségét és ehhez kapcsolódó gazdasági helyzetét tárgyalja. Ezek a fejezetrészek a könyv tematikus logikájában annyiban is fontosak, hogy magyarázni hivatottak a korabeli antiszemita szociálpolitikusok elképzeléseit a zsidók gazdasági kisajátításával a keresztény népesség számára elérhető előnyökre nézve. Az 'örségyváltásra' már közvetlenül 1919 után kidolgozott s több téren (először a *numerus clausus*-szal) gyorsan meg is valósított majd 1937 és 1944 között a közpolitika fókuszába kerülő társadalompolitikai programok mind a zsidó népesség feltételezetten kiemelt szakmai pozícióinak, aránytalanul nagy vagyonának és magas jövedelmének önkényes és erőszakos állami újraosztására voltak alapozva. Ungváry tehát érthetően érezte magát indítva, hogy a könyv törzsét alkotó politikatörténeti elemzéseit a zsidóság társadalmi helyzetének az egész korszakra jellemző bemutatásával vezesse be. Én azonban úgy látom, hogy munkájában véghezvitt érveléséhez és történelmi demonstrációihoz minderre egyrészt ilyen formában tulajdonképpen nem lett volna szüksége, másrészt adatainak bemutatása több kérdést vet fel, mint amennyire választ ad. Kezdjük az utóbbival.

A szerző igazi leleménnyel zsúfol össze és kommentál statisztikai adatokat, megállapításokat és közelebbről nem mindig alátámasztott korabeli becsléseket a zsidóság szakmai rétegezettségéről és vagyoni helyzetéről, érintve demográfiai fejlődését (különösen vándormozgalmait), iskolázottságát, felekezeti tagoltságát, urbanizációját, társadalmi integrációját (illetve ennek hiányait és gyengeségeit), politikai orientációját, nyelvi viszonyait és az 'asszimiláció' olyan paradigmáit mint a névmagyarosítás, a nyelvváltás, a vegyes házasságok vagy az áttérési mozgalom keresztény egyházakba, utalva mindezek időbeli dinamikájára is. El kell ismerni a szerző abbeli tehetségét hogy mindezeket a zsidóság társadalmi helyzetének alakulása szempontjából valóban lényeges témaköröket az olvasó számára összefüggően summázza. Ez a summázás azonban – rövidege okán is mondhatni szükségszerűen – történelmileg rendre reflektálatlan marad (tehát kiszakítva jogi, gazdasági, mentalitástörténeti, stb. összefüggéseiből és konjunktúráiból). A vizsgált jelzések részben az ország egész zsidó népességére, részben

a fővárosra, részben más helyi vagy regionális egységekre vonatkoztak, melyek általánosíthatósága így sokszor problematikus elmélyültebb elemzések híján. E mellett zavaró, hogy az 1919 előtti és utáni viszonyok közötti sok szempontból igen jelentős eltérésekre így nem lehetett érdemben kitérni, bár a szerző erre is tett több kísérletet. Bármilyen részlegesek s néha (főleg a felhasználható adatok minősége miatt) esetlegesek is Ungváry e téren végzett demonstrációi, több továbbgondolást érdemlő megállapításra is jut. Ezekhez tartozik például a zsidó és nem zsidó középosztályban egyaránt meglévő konkurenciafélelem (29. o.), az 1929 utáni válság alatti vagyonegyenlőtlenség fokozódása (53. o.), a zsidó tőke rendkívüli koncentrátsága, ami különösen feltűnt egy alultőkésített szabadpiaci gazdaságban (51. o.), az, hogy „egyes zsidó tőkések, mint pl. Weiss Manfréd és utódai, élenjártak a szociális gondoskodásban” (52. o.) vagy a nagyszámú zsidó ügyvédnek a kényszer-árveréseknél jutó sokszor rossz szakmai szerepe (54. o.) – ami csak hozzájárulhatott “a már többször említett szerencsétlen társadalmi találkozásokhoz” zsidók és nem zsidók között.

Mindezek a problémák talán elkerülhetetlenek voltak az altémának szentelt, a munka szövegének csak töredékét kitevő fejezetrészekben. A könyv máris több jórészt elismerő méltatást kapott, de egy nem tudományos fórumokon súlyos kritika is érte, mely nem a fentiekre vonatkozott, hanem a zsidóság anyagi helyzetét bemutató statisztikai megállapításokra. A kritika célzata kettős volt. Egyrészt a szerző rosszul értelmezte volna a rendelkezésére álló adatokat s ez hibás következtetésekhez, elsősorban a zsidók vagyonegyenlőségének túlbecsléséhez vezetett. Másrészt a zsidóságnak a keresztény népességhez viszonyítottan lényegesen jobb vagyoni és jövedelmi helyzetének tézise (vagy feltevése) már eleve hamis statisztikai utalásokon, ellenőrizhetetlen becsléseken alapult volna, ezért elvetendő, legalább is kétségbe vonható. Ezek szerint a meglévő s a szerző által felsorakoztatott jelzések sokasága sem elégséges a zsidóság globális előnyhelyzetének demonstrálására a korabeli társadalmi térben. Ez a kritika egyenesen kétségbe vonta a vonatkozó becslések relevanciáját, melyek például - igaz sokszor, de nem mindig (így Fellner esetében biztosan nem) antiszemita szakírók számításai alapján - az 5 %-ot kitevő zsidó népességnek a nemzeti vagyon 21-28 %-ának birtoklását tulajdonították (57. o.). Pedig akadtak még ennél is túlzóbb, bizonyíthatóan ideológiailag előítéletes korabeli becslések is (melyekből a szerző az 58. oldalon idéz). Ezek a mostani kritikuskál értelemszerűen felhasználhatók az előbbi, mérsékeltebb becslések hiteltelenítésére is. Az ilyen kritikában az is beleérthető, hogy jelöltünket antiszemitanak bélyegezze kizárólag azért, mert bizonyítottan tételezte a Holokauszt előtti évtizedek honi zsidóságának viszonylagos polgárosodottsági előnyhelyzetét. Ez utóbbi vélelemmel mint nemcsak méltánytalannal, de módszertanilag obskurantistával is a magam részéről nem foglalkoznék. Ha adatokkal alátámasztott megállapításokat azért cenzúrázunk, mert ezeket történelmileg zsidóellenes politikai programokban és diskurzusokban is felhasználták, a témakörben való kutatás jogosságát vonjuk kétségbe és lehetőségeit csorbítjuk. Ráadásul az ilyen kritikák mögött az a bolsevik ideológiai képzet tűnik fel, mely a polgári vagyont egyenesen kriminalizálta, azaz a tehetséggel, munkával, vállalkozói leleménnyel és szervezőkészséggel, kockázatvállalással és hozzáértéssel elért gazdasági sikert ördögtől való morális anatómia alá helyezte... A többi kritikus pontra viszont érdemes reflektálni annak előzetes hangsúlyozásával, hogy Ungváry főbb konklúzióival e téren teljesen azonosulok, bár egyes részleteivel nem.

Mindenekelőtt én is több szempontból kérdésesnek tartom a szerző statisztikai kompetenciáját a kvantitatív elemzések terén. E kritika részleteibe azonban a magam részéről nem mennék bele. Gazdaságtörténelmi szempontból ugyanis fontos és érdekes lenne megbízható jelzőrendszer kidolgozása a korabeli társadalom anyagi egyenlőtlenségeinek objektivációja végett, nevezetesen a könyv témájában releváns zsidó, német háttérű és egyéb - közöttük az eltérő helyzetű egyházi közönségek által definiálható - népesség-részlegek gazdasági ereje, hatalmi pozíciói, jövedelme és életszínvonala vagy életminősége szempontjából. Mindettől, sajnos, eddig tudomásom szerint a gazdaságtörténelmi irodalom ódzkodott. Történészeink még mindig valóságos tabu alatt tartják a felekezeti jellegű egyenlőtlenségek kutatását (egyébként demográfusainkhoz és más társadalomtudósokhoz hasonlóan, talán a folkloristák kivételével). A szerzőt ért idézett kritika vehemenciája talán éppen ennek a tabunak a megsértésére is reagál. A könyv konkrét tárgyát illetően azonban majd' hogy nem közömbös, hogy a pl. zsidóság 1930-ban a nemzeti vagyon 15, 20 vagy 28 %-a felett rendelkezett. A zsidók és nem zsidók közötti egyenlőtlenségek természete ugyanis egyértelmű, ha ezek mértékéről lehet is vitázni.

Ezeknek az egyenlőtlenségeknek ugyanis tudtommal semmiféle ismert adat nem mond ellent. Minden kemény statisztikai vagy egyéb jelzés – legyen az közvetlen jellegű (mint az adózásra, a szakmai-társadalmi rétegezettségre, a virilizmusra, a városokon belüli lakásminőségre, 1919 előtt a tartalékos tisztikarra, stb. vonatkozó) vagy közvetetten értelmezhető (ide sorolhatók a városi fogyasztási szokásokra, az iskoláztatásra, a halálozási viszonyokra, a morbiditásra – betegségekre -, a születésszám alakulására, magára az urbanizációra vonatkozó mutatók) – rendre és egyértelműen a világháborúk közötti zsidóságnak a többi népességi részlegeket lényegesen felülmúló polgárosodottsági szintjére és egyben – általában - ennek megfelelő életszínvonalára és vagyoni ellátottságára utal. Itt az egyenlőtlenségek általános rendszeréről van szó, s természetesen nem arról, hogy – triviálisan – ne tudnánk, hogy voltak szegény proletársorsú zsidók is, ahogy ezt a szerző is kiemeli : „A zsidók *többsége* a parasztság iszonyú szegénységéhez képest volt módosabb, relatív „gazdagságuk” tehát inkább kisebb szegénységként definiálható.” 43. o.). (Ugyan Magyarországon a *Luftmenschen* köztudottan nem képeztek olyan széles réteget, mint például a korabeli Lengyelországban). A fővárosban - ahol a korabeli magyar zsidóság közel fele élt, a zsidó származásúaknak bizonyíthatóan a többsége – a rendelkezésre álló vallás- és társadalmi réteg-sajátos lakásnagysági és lakásminőségi információk mindenestre azt mutatják, hogy a zsidó népesség minden szakmai szegmense (beleértve a proletárokat is) lényegesen jobb lakásviszonyokat élvezett mint nem zsidó réteg-társai. Ezekre az egyenlőtlenségekre a szerző egyébként további részleges, de forrásbiztosnak ható, igen pontos adatokat szolgáltat az 1939 utáni árjásítási folyamat döbbenetes eredményeinek bemutatásánál (421-433 o.).

Kérdésesebb már az ehhez kapcsolódó állítása, mely szerint „a magyar zsidóság relatív és abszolút gazdagsága Európában minden bizonnyal egyedülálló volt” (59. o.). Különösen a relatív arányok ilyen minősítése vitatható részletes kontextuális kutatások nélkül. Pl. az uo. felemlített adat, mely szerint az 1 % alatti népességi arányú német zsidóság a magánbankok 20 %-át kezelte és a jogászok 16 %-át adta (bármennyire bizonytalanul definiált is az utóbbi kategória), hasonló vagy még nagyobb mértékű viszonylagos egyenlőtlenségekre mutat, mint Magyarországon. Azt sem hinném, hogy ez

a tétele a korabeli olasz vagy francia zsidóságra érvényes lenne, ha erre megfelelő adataink lennének.

De tegyük mindehhez hozzá, hogy az egyenlőtlenségek valós statisztikai mértéke tulajdonképpen közömbös is a szerző kutatásai és a könyvben végig vezetett érvrendszere szempontjából. Elég arra emlékeztetni – és ehhez Ungvárynak nem esik nehezére rengeteg cáfolhatatlan jelzést mozgósítani –, hogy a korabeli antiszemita politikai közvélemény (együtt a zsidógyűlöletben nem osztozókkal) – tényként kezelte a zsidóság vagyoni és jövedelmi fölényét. Ennek a - ha úgy tetszik kollektív képzetrendszernek – tagadhatatlan megléte párosult azzal az antiszemiták számára döntő koncepcióval, hogy a zsidóság polgárosodottsági felsőrendűségéhez fűződő vagyon és jövedelem illegitim, főképp pusztán azért, mert a zsidók 'idegeneknek' tekinthetők, illetve tekintendők. Nem részei az 'igazi' vagy – a korabeli, az 1930-as évek végén még a statisztikába is beférkőző frazeológiával - 'törzsökös magyar' nemzettestnek. Ezt az ideológiai konstrukciót egészítették aztán ki – de csak mintegy pótlólag – a zsidók polgárosodásával és vagyonosodásával kapcsolatos, legtöbbször primér módon antikapitalista és anti-modernista fantazmák. Ezek révén jutottak az antiszemita társadalompolitika az időben egymást követő verziói a keresztény társadalom széles köreiben politikai legitimitációhoz. Márpedig ha ez így volt, nem is érdemes a felhasznált, esetleg kétes hitelű statisztikai kánkán csomót keresni. Elég konstatálni, hogy a kortársak messzemenően, majdnem konszenzuálisan hittek abban, hogy 'a zsidóknak a bőrük alatt is pénz van'. Ezt ugyanis a hitlerájjal való szövetség égisse alatt ezután jó keresztény lelkiismerettel lehetett kisajátítani és 'újraosztani' (magyarul – elrabolni). Ez, tudjuk, és a könyv részletesen be is mutatja, először módjával, törvényesen (a célzottan arányosító 'zsidótörvényekkel') történt. De majdnem egy időben megindult az érintettek fizikai kiiktatásának folyamata is (pl. újvidéki katonai tömegmészárlással 1942 elején, vagy tömeggyilkosságra képezett náci kommandóknak való kiszolgáltatással mint 1941 nyarán Körösmezőn). Véleményem szerint a könyv argumentációja és politikatörténelmi demonstrációja akkor is érvényes maradna, ha a zsidó vagyont tárgyaló fejezetrészek nem is szerepelnének benne.

A továbbiakban – helyhiány miatt csak utalásszerűen – összefoglalnék néhány az előbbiek mellé kívánczoló általános vagy egyes történelmi részekre vonatkozó problémát, melyekre a munka újabb kiadása esetén érdemes lenne reflektálni. Végül kiemelném a könyv számomra legfontosabbnak vagy legújabbnak tűnő kutatási eredményeit.

Ungváry Krisztián itt elsősorban oknyomozó politikai tényértörténet. Talán ezért sem mélyed el elméleti elemzésekben, amikor – igen helyesen – témája felvezetésében felvázolja a honi liberalizmus válságának következményeit, a nemzeti ellenségkép átalakulását, melyben – különösen a Világháború alatt – a zsidóság kollektív bűnbak szerepet kap az uralkodó keresztény közvéleményben. Helyesen köti össze ezt a folyamatot a modernizációs egyenlőtlenségekkel, anélkül azonban, hogy ezeknek a legminimálisabb reflexiót szentelne. Részleteiben általában helytálló fejtegetéseiben így a zsidó polgárosodás intenzitása valamiféle természeti adottságként jelenik meg, s egyáltalán nincs utalás arra, hogy miért vált a modernitás fő hordozójává az 'asszimiláns polgárság', beleértve a németet is (14. o.). Nincs érdemi magyarázata annak, hogy „Az...1867 után felgyorsuló gazdasági fejlődés...leginkább a zsidóságnak kedvezett, hiszen szemben a magyar lakosság többségét kitevő, röghöz kötött földművesekkel, az ő mobilitásuk volt a legnagyobb” (20 o.). Az ilyen tétel nemcsak hogy majdnem tautologikus, ami súlyosabb, ignorálja mindazokat az egyrészt alkulturális, másrészt

társadalmi helyzeti alapozottságú kollektív készség- és kompetenciabeli különbségeket, melyek a modernizációs fejlődés feltételeit az 'asszimilánsok' javára alakították. Ha semmi kísérlet nincs legalább utalásszerűen arra például, hogy történelmi perspektívába helyeződjön a bevándorló zsidóság írástudása, tanulási kultusza, vallási intellektualizmusa, előpolgári gazdasági gyakorlata, az ettől nem független munkamorálja, a felekezeti kötelekhez kapcsolódó életmódbeli racionalitása, általános életfegyelme – melynek a korban egyik lényeges alkotó eleme volt az alkoholizmus hiánya, helyzeti adottsághoz köthető önreflexiók és környezetéhez való alkalmazkodási készsége, határok nélküli (felekezeti) kapcsolati tőkéje, többnyelvűsége és nyelvi mobilitás-készsége, nem beszélve az esetenként ellenséges vagy bizalmatlan fogadó társadalmi közegek fenntartásainak legyőzését szolgáló 'kompenzációs kényszerről', egyes betelepülő 'asszimilánsok' kiemelkedő gazdasági és mobilitásbeli sikerei könnyen értelmezhetők valamiféle illegitim, nem jogos vagy erkölcstelen előnyszerzésnek. Az hogy a zsidó vagyon – ha kialakult – nem tarthatott igényt ugyanolyan társadalmi jogosultságra, elismertségre vagy tekintélyre (annak ellenére, hogy kialakítása, megszerzése a korabeli társadalomban elfogadott érdemek jegyében történt) mint a kizárólag örökléssel (tehát nem egyéni teljesítménnyel) szerzett nemesi birtok, kezdetektől a judeofób közbeszéd kánonjának részét képezte. Ugyanezt aztán az 1870-es években szerveződő politikai antiszemitizmus ideológiai tételeiben is megfogalmazta. Röviden, mindazt amit Ungváry az egyenlőtlen modernizáció, az asszimiláció és a polgárosodás alapvető összefüggéseiről felvezetészerűen mond, fontos ugyan, de súlyosan alulértelmezett és történelmi kontextusát illetően elégtelenül reflektált. Félrevezetőnek is minősíthető például egy olyan látszólag logikus megállapítás hogy a 20. század elejei zsidó vállalkozó réteg domináns szerepe összefüggött „...azzal a ténnyel, hogy a ...18. században bevándorló zsidóság első csoportjai korántsem a szegények köréből kerültek ki.” (43. o.) Mintha döntően a feudális kor gazdagjaiból (ilyenek bőven találtak a szabad királyi városok patrícius polgárai és persze az arisztokraták között) nőtt volna ki a szabadversenyos kapitalizmus vállalkozó rétege.

A könyvben sorakozó konkrét politikatörténeti esettanulmányokról tudós szaktörténész kollégáim nyilván többet tudnak mondani mint én. Néhány problematikus passzust azonban felemlítenék.

Ungváry igazoltan vezeti vissza témáját az 1919 előtti kor antiszemita kezdeményezéseire, szembeállítva a zsidóellenesség erőre kapását a társadalmi és politikai közvéleményben az állam többé-kevésbé következetesen zsidóbarát politikájával. Ez az elemzés sok szempontból finomításra szorult volna. Számba vehette volna többek között (mint fentebb már erre utaltam) a zsidó jelöltek kizárásának vagy igencsak diszkriminatív befogadásának rendszerét a közületi szektor pozícióiban és kedvezményeiben, például a főiskolai kinevezéseknél. Míg az egyetemi oktatók között zsidó szakemberek ritkán nyertek kinevezést, a századforduló egyetemi diákságának harmada-hatoda (karok szerint változóan) zsidó volt. Az értelmiség és a középosztályok társadalmi jövőképeinek belső megosztottsága – mely a keresztény kurzus alatt az uralkodó elitben antiszemita konszenzushoz vezetett – a századforduló utáni években kezdett intézményes formát öltetni, pl. a Galilei kör és a Társadalomtudományi társaság valamint a katolikus diákmozgalmak és értelmiségi társaságok szembenállásával. 1900 után megkezdődött a zsidó tanulók szegregációja a középiskolai piac katolikus szektorában, de egyes állami főiskolák már azelőtt is elzárkóztak a zsidó diákoktól. A

kiadók és a sajtó megosztottsága a háború előtti s főképp alatti években markánsná vált. A zsidó tőkével működő sajtó egy része igencsak kritikusan viszonyult a politikai téren 1918-ig filoszemita beállítottságú államvezetéssel szemben. Ezek csak egyedi példák arra, hogy a helyzetkép e téren sokkal bonyolultabb, mint ahogy a szerző bemutatta.

Ebben az összefüggésben érdemes felvetni a folytonosság kérdését, melyet a szerző több formában tárgyal, anélkül, hogy teljesen egyértelmű választ adna rá. Az 1919 előtti és utáni helyzet közötti folytonosság kevésbé tartozik a könyv központi témájához. Annál perdöntőbb lenne a keresztény kurzus gyászos kezdete (melyet a véres fehérterror, a rendszerre váló mindennapos zsidóellenes atrocitások és agitáció valamint a *numerus clausus* fémjelez) és a zsidótörvények majd a Holokauszt közötti kapcsolat lehetőségének értelmezése. A magam részéről e szempontból erős összefüggést látok s az 1919-ben csúcspontra hágó judeofób hisztériának és erőszakhullámnak a Soá szempontjából is precedens értéket tulajdonítok. Ungváry inkább egy köztes álláspont felé hajlik. Egyrészt részletesen bemutatja azt, hogy a zsidóság általános jogfosztását és gazdasági-társadalmi degradálását célzó törvénytervezetek 1919 után már a parlament nyilvánosságában is napvilágot láttak (94-96 o.). Ugyanakkor sok szempontból jogfosztó rendelkezések is érvénybe léptek, pl. a moziengedélyek bevonásával, a trafikjogosítványok diszkriminatív kiadásával, a kényszernyugdíjazásokkal vagy – mint Endre László korai tevékenysége mutatta – az iparendedélyek szelektív osztásával is illusztrált 'bürokratikus antiszemizmussal' (101-106 o.). A 'fajvédelem' és az 'örségváltás' ideológiai toposzai is az 1920-as években alakult ki az ezt terjesztő militáns mozgalmakkal és szervezetekkel együtt (97-100 o.). Ungváry ennek megfelelően kritikával is illeti a kontinuitást elvető szerzőket. „Az 1920-1938 között elkészített és részben be is terjesztett törvényjavaslatok valamint a 'társadalmi egyensúlyra' hivatkozó zsidótörvények indoklásának tükrében viszont leszögezhető, hogy ezek ugyanannak az antiszemita politikának a termékei voltak” (115. o.) Ugyanakkor konklúziójában Ungváry már azt hangsúlyozza, hogy „a korszakban végig meglehetősen virulens antiszemita indulatok működtek a magyar társadalom egy részében, de ebből még nem következik a rendszer szempontjából is a folyamatosság” (608. o.).

Az egész könyvön végig napirenden marad az antiszemita politikában résztvevő elitcsoportok felelősségének kérdése. A szerző kiemeli a népirtás felé ható szélsőséges, de a fékező erőket is (az utóbbiak között különösen Bethlen, Kállay, Keresztes-Fischer, sőt Horthy szerepét is - 548. o.). A különböző kormányok mérlegének árnyalt értékeléséből végül azt a következtetést vonja le, hogy „A sorban a fő felelősség elsősorban Imrédyé és Telekié” (610. o.). Ami a 'végső megoldást' illeti, a szerző nem mulasztja el tételesen szembesíteni egymással Horthy hazugságait a deportálások mögötti szörnyű valóság ismeretére nézve, hogy konklúziójában a kormányzó magatartását „morális csödként” értelmezze a német megszállás alatti hónapokban (553-555 o.). Hasonlóan minősíti Sztójai kitalációit a 'zsidókérdés' magyarországi megoldásának sürgetésére állítólagosan kifejtett „német nyomást” illetően (369, 451. o.). Ehhez a témához kapcsolódik az egyházak által közvetített antiszemita üzenetek gondos tárgyalása is, különösen Prohászka, Bangha és Ravasz idevágó s súlyosan terhelhető ténykedéseinek bemutatásával (239-249 o.). Mindszenty azonban egyáltalán nem kerül be a képbe, bár szó esik a veszprémi ferences templomban 1944 június 25-én a nyilas főispán kezdeményezte Te Deum-ról, hálából a város zsidótlanításáért. (564. o.) Mindez



érzésem szerint értékes támpontokat nyújt a megosztott felelősségről folyó vitához, anélkül hogy ezt nyugvópontra juttatta volna.

Álljon itt még néhány számomra kirívóan vitás részmegállapítás. A szerző visszautasítja azt – Romániára és Oroszországra hivatkozva - hogy a *numerus clausus* a század első zsidótörvényének minősítsék. (86. o.) E két ország volt az egyetlen az európai államok között, melyekben világháborús részvételük végéig elmaradt a zsidók polgárjogi egyenlősítése. Ezeket tehát nem lehet Magyarországgal hasonlítani, ahol az emancipáció már a 19. században megvalósult, akárcsak egyebütt Európában. Az utóbbiak viszonylatában azonban az 1920-as *numerus clausus* valóban a legelső zsidótörvény volt. A szovjetizált Oroszországra nézve egyébként nem áll hogy „...a zsidók diszkriminálása továbbra is létező gyakorlat volt”. A szerző ugyan felemlíthetett volna a zsidó beiratkozások ritkítását célzó helyi kezdeményezéseket német vagy osztrák egyetemeken, mint ahogy utal lengyelországiakra is, ezek azonban nem állami szintű, törvényes megkülönböztetések voltak. Utószavában szintén Romániával kapcsolatban helytelenül hangsúlyozza a szerző, hogy a gyilkos zsidóellenes atrocitások megkímélték volna az 1941 előtti államterületet (608. o.), holott a román hadsereg háborúba lépését éppen moldovai városokban (többek között Jászvásáron) rendezett s a magyar nyilvánosságban is nagy visszhangot keltett tömegmészárlások kísérték, mint ahogy erre egyébként másutt a szerző is utalt (529. o.). Ungváry helyesen emeli ki, hogy az 1930-as évek végén a hivatalos statisztikákban is általánossá vált a zsidó és nem zsidó népességek szembeállítása mint külön globális statisztikai kategóriák, ami a zsidóság egyfajta statisztikai megbélyegzését implikálta (171. o.). Nem igaz azonban, hogy „A korábbi évek statisztikai közleményei mentesek voltak ilyen jellegű nyílt utalásoktól” (uo.), amennyiben például az 1910-es népszámlálás összesített eredményeit közlő s 1920-ban kiadott Magyar Statisztikai Közlemények kötetben már ugyanezt meg lehet találni. Feltűnő, hogy Ungváry nem kommentálja – legalább nem alaptézisével szembeállítható gyanánt - azt a tényt, hogy a világháborúk közötti években „a földadó minden évben a dupláját tette ki a társasági adónak” (122 o.), hiszen ez utóbbi sokkal inkább a zsidó ipari és banktőkét sújtotta, míg az előbbi túlnyomóan keresztényeket érintett. Ugyan ezt összeköti a kis és középbirtokos réteg elszegényedésével és ennek ezáltal is növekvő antiszemitizmusával (123. o.), de nem értelmezi azt, hogy a hagyományos s többségileg keresztény földbirtokos réteg védelme miért nem jelent meg a 'keresztény kurzus' adópolitikájában.

Szaktörténész kollégáimnak bizonyosan sok megfigyelésük akad Ungváry Krisztián számomra rengeteg újdonságot hozó politikatörténeti részelemzéseiben. Ezek között én inkább csak néhány általánosabb érvényű és részemről nagyobb horderejűnek ítélt eredményre hívnám fel a figyelmet, feltéve ha ezek kiállják a szakszerű forrás- és adatkritika próbáját.

Talán nem teljesen új, de fontos a könyvben a Bethlen kormány működésétől kezdve egészen a Kállay kormányig annak a kétfrontos politikának benyomásaim szerint igen elmélyült tárgyalása, amelyet a kormányzó horthysta elit gyakorolt liberális ellenzékével, de főként az állandó próteuszi átalakulásban lévő s egymást erőszakosságban és radikalizmusban túllícitáló szélsőjobb mozgalmakkal szemben. Ez a helyzet talán – paradox módon – éppen a második zsidótörvényt benyújtó Imrédy kormány alatt érte el paroxizmusát, amikor „A hagyományos politikai elit...érezte, hogy kicsúszik a lába alól a talaj” annyira, hogy egyes prominensei statárium bevezetését, sőt

„meghatározott idejű diktatúra” létesítését javasolták „a demokrácia értékeinek megőrzése érdekében” (231 o.). Ebben az összefüggésben fontosaknak tűnnek Ungváry elemzései a náci típusú judeofóbia és politikai antiszemitizmus erős hazai gyökereiről, szemben a német hatás elsőbbségének vagy dominanciájának vélelmével. „...A fajvédelmi gondolat Magyarországon már korán jelentkezett és hazánk az 1920-as években más szélsőséges mozgalmak példaképe volt (271. o.). Igazoltan bírálja azt a szocialista kor történetírásban népszerűsített tézist, hogy a nyilas mozgalom német támogatással erősödött volna fel. (233 o.). A ’guruló márka’ narratíváját, mint a nyilas mozgalom éltető elemét, mások után Ungváry is a legendák kategóriájába sorolja. ((373. o.). Talán szintén nem teljesen eredeti, de igen fontos fejtegetésekkel mutatja be Ungváry a honi ’fajvédelem’ már Szabó Dezső fellépésétől datálható, de a világháborúk között egyre erősödő német-ellenes vonulatát, melyben ismét csak paradox módon olykor találkoztak a fajvédő németellenesség és a liberális antinácizmus képviselői, mint pl. zsidó tőke által támogatott *Magyar Nemzet*-ben. „Pethő és szerkesztősége ...a németellenes harcot összekapcsolta a zsidó imperializmus rémképével” (275 o.). A zsidó- és németellenes ’kétfrontos harc’ több ponton kötötte össze a kormányellenes népies tábor, konkrétan a Nemzeti Parasztpártot (melynek prominenseinek pályájáról Ungváry pontos helyzetfelmérést kísérel meg) többfajta szélsőjobb kezdeményezéssel (259. o.).

Továbbgondolásra és –kutatásra érdemesek Ungváry fejtegetései a nyilas típusú szélsőjobb autentikusan forradalmi programját illetően is. „A XX. század magyar történelmének paradoxona, hogy az egyetlen tömeges támogatottságot szerző párt, amely...a rasszista ötletekkel szemben tényleges társadalmi forradalmat hirdetett, a nyilaskeresztes párt volt” (315 o.). Több utalás van ezekben a értelmezésekben a nyilas mozgalom alapvetően proletár jellegére, sőt arra is, hogy „a marxi álláspontot bizonyos mértékig maguk a nyilasok is átvállalták., (319. o.) és sokan nem vetették el a kommunista mozgalommal való rokonságot sem radikális antikapitalizmusuk értelmében (316-320 o.). Igen tanulságosak a szerző fejtegetései a fajvédő szélsőjobb irányultság és a kommunista mozgalmak közötti sok esetben és formában azonosítható kapcsolódásokról s a nem ritkán meg is valósított átjárás lehetőségeiről. Erre többek között példát nyújtott a kaszaskeresztes Böszörményi (321. o.), Omelka Ferenc (319 o.), a Rajk testvérek (324. o.), az előbb imrédista, később sztálinista majd kádárista miniszterhelyettes tervgazdász Csikós-Nagy (328. o.), nyilas-marxista Málnási Ödön, aki ebbeli nézeteit még az emigrációban is terjesztette (329. o.). Ennek megfelelően érdemes lenne továbbkövetni Ungváry tézisének, mely szerint „a nyilas párt 1940-től tartó folyamatos válsága” abból fakadt, hogy „a magyarországi szélsőjobboldal politikájában együtt élt a proletár tőkeellenesség és a teljes állami irányítástól idegenkedő szalonfasizmus” (uo.). Végül fontosnak tartom sok egyéb politikatörténeti részmegállapítás mellett azt, hogy Ungváry szembeállítja egymással az 1939-es választásokon sikeres nyilas vezetőréteget „az 1944 október 15 után megjelenő pártszolgálatos söpredékkal” (312. o.). Saját empirikus kutatásai szerint „Az 1939-es nyilas értelmiségiek jelentős része 1944-ben már nem szimpatizált a nyilas mozgalommal. 49 szélsőjobboldali képviselőből 1944 októbere után csak kettő vállalt részt a fegyveres terrorban, ezzel szemben heten az antifasiszta ellenállásban tevékenykedtek” (321-322 o.).

A szöveg megfogalmazása nem irodalmi igényű ugyan, de korrekt s mindig szabatos. Az íráshibák ritkasága gondos szöveggondozói munkára vall. A nyomtatásról

már ez nem állítható. Például a baloldali oldalakon sokszor hiányzik a lapszám s a jegyzetekben előfordulnak illogikus számozási hibák is (így a 215-ként megjelenített jegyzet a 369. oldalon valójában a 25.).

Mindent összegezve Ungváry Krisztián könyvét a honi történelem e minden bizonnyal letragikusabb kimenetelű korszakára nézve egyes fogyatékoságai ellenére alapműnek tartom. Ez a nagy horderejű, sok szempontból eredeti és rendkívüli volumenű kutatási anyagot mozgósító munka messzemenően igazolja, hogy szerzője jó minősítéssel nyerje el az MTA doktora címét.